

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМИЙ - ИЗИЛДӨӨ УНИВЕРСИТЕТИ**

**И. РАЗЗАКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.22.646.

Кол жазма укугунда
УДК: 338.48 (575.2)

Тулеев Тамчыбек Карыбекович

**Ааламдашуу жана экономикалык мамилелерди трансформациялоо
шартында Кыргызстандын агроөнөр жай комплексинин экспорттук
дараметин кеңейтүү көйгөйлөрү**

08.00.05 – тармактык экономика

**экономика илимдеринин кандидаты
илимий даражасын изденип алуу үчүн диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук университетинин айыл - чарба экономикасы жана ишкердиги кафедрасында аткарылды.

**Илимий
жетекчилери:**

Балбаков Мурат Балбакович

экономика илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент - мүчөсү.

Атышов Көбөгөн

экономика илимдеринин доктору, профессор, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илимий - изилдөө университетинин колдонмо экономика жана менежмент кафедрасынын башчысы

**Расмий
оппоненттери:**

Акназарова Роза Корчубековна

экономика илимдеринин доктору, профессор

Семенов Сергей Рудольфович

экономика илимдеринин кандидаты, Кыргызстан эл аралык университетинин эл аралык бизнес кафедрасынын доценти

**Жетектөөчү
мекеме:**

Б. Ельцин атындагы Кыргыз - Россия Славян университетинин дүйнөлүк экономика кафедрасы, Бишкек шаары, Шабдан Баатыр проспекти, 6

Диссертациялык ишти коргоо 2024 жылдын 2-чи февралында саат 11.00 дө М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетине жана И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетине караштуу экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду <https://vc1.vak.kg/b/102-mse-zzg-o48>

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык илим-изилдөө университетинин (Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 5) жана И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин (Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 66) китепканаларынан жана ошондой эле, vak.kg/d_10_22_646/tuleev-tamchybek-karybekovich/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023 жылдын 26-декабырында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилденип жаткан теманын актуалдуулугу. Экономикалык продукциянын, анын ичинде агрардык сектордун рыноктук конъюнктура шарттарында атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу процессинде чарбакер субъекттердин эл аралык интеграциялык процесске катышуусу күч алууда. Кыргыз Республикасынын Агрардык секторун өнүктүрүү концепциясынын негизги багыттарынын бири болуп эл аралык рынокто сапаттуу жана экологиялык жактан таза айыл чарба продукциясын өндүрүүнү кеңейтүү, инновациялык технологияларды колдонуу менен өнөр жайлык негизде анын өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу.

Ар бир өлкөнүн агрардык сектору, белгилүү болгондой, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуучу экономиканын маанилүү бөлүгү болуп саналат. Кыргызстандын экономикалык, социалдык жана аймактык көп түрдүүлүгү, өз кезегинде, ички жана тышкы рынокторду эң керектүү жана негизги түрлөрү менен камсыз кылуунун негизги милдети болуп саналат. Аны туруктуу ишке ашыруу айыл чарба тармактарын, инновациялык технологияларга негизделген өнөр жайлык кайра иштетүү ишканаларын, ошондой эле тейлөө комплексине жана социалдык чөйрөгө тиешелүү ишканаларды өнүктүрүүгө түздөн-түз байланыштуу.

Кыргыз Республикасында рыноктук мамилелердин механизмдин калыптандырууда агрардык сектор түп-тамырынан бери кайра өзгөртүлүп, экономиканы түзүүгө багытталган уюштуруучулук-экономикалык жана өндүрүштүк структура калыптанган. Ошону менен бирге, азыркы учурда айыл чарбасын өнүктүрүү реформага чейинки өндүрүштү жана калктын ар бир кишисине азык-түлүк жана айыл чарба продуктуларын керектөөнү калыбына келтирүүнү али камсыз кыла элек. Бир катар товарлардын импортунун көлөмү экспортко салыштырмалуу өсүүдө. Калк этти, балыкты, шекерди, жашылчаларды жана жемиштерди керектөөнүн тийиштүү деңгээли менен али камсыз кылына элек.

Республиканын айыл чарбасы өндүргөн тамак-аш азыктарынын көбүнүн сапатынын төмөндүгү, айыл чарба сырьесун кайра иштетүү көлөмүнүн чектелгендиги, ишканалардын артта калган технологиясы жана маркетингдик изилдөөлөрдүн жоктугу өз кезегинде экспорттук сектордогу катаал атаандаштыкка туруштук бере албайт. Ушуга байланыштуу, ички жана тышкы рыноктордо өндүрүлгөн продукциянын натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, айыл турмушун жакшыртуу талаптарына ылайык рыноктук базаны түзүү, айыл тургундарынын жогорку жашоо деңгээлин камсыз кылуу, ири масштабдуу иштерди жүргүзүү жана агрардык сектордогу түпкү социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр маанилүү муктаждык болуп саналат.

Айыл тургундарынын арасынан мыкты ишкерлерди тартуу үчүн чет өлкөлүк түз инвестицияларды жана гранттарды тартуу, республикалык бюджеттен каражат бөлүү, бюджеттен тышкаркы фонддорду көбөйтүү, бюджеттик каражаттардын эсебинен айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө жана кайра

иштетүүчү ишканаларга мамлекеттик колдоо көрсөтүү зарыл. Экспорттук сектордо айыл чарба продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн терең жана ар тараптуу илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн зарылдыгы талашсыз.

Эл аралык бай тажрыйба агрардык сектордогу товарлардын эл аралык айыл чарба рыногуна интеграциялануу шартында анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүн экендигин көрсөтүп турат. Бул өз кезегинде фермерлерди гана эмес, эл аралык рыноктордогу продукциянын атаандаштыгына да даярдоону талап кылат.

Демек, өндүрүштү көбөйтүү менен гана чектелбестен, анын сапатын жакшыртып, өздүк наркын төмөндөтүү зарыл. Республиканын агрардык секторунда түзүлгөн экономикалык кырдаалды чечүү үчүн, биринчи кезекте, инновациялык технологияларды кенири колдонуу менен агроөнөр жай секторунун натыйжалуулугун, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана экспортко багыттуулугун камсыздоо зарыл.

Бул теманын актуалдуулугун жана ушул изилдөөнү жүргүзүү зарылдыгын алдын ала аныктаган.

Агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүү боюнча көптөгөн окумуштуулар теориялык жана прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Алардын арасында Смит А., Рикардо Д., Портер М. Е., Ахметов Р. Г., Беркова О. В., Буздалов И., Мумладзе, Р. Г., Покровская В. В., Решетникова В., Рогов В. Н., Нурымбетов Т. У., Ускова Т. В., Чернов С. Е. жана башкалар бар.

Ата мекендик илимпоздордон Абдиев М. Ж., Абдымаликов К., Айбашов М. Ж., Атышов К., Балбаков М., Жумабаев Ж., Жаилов Д. С., Зулпукаров А. З., Камчыбеков Т. К., Мусакожоев Ш. М., Орусбаев А. У, Самигулин Э. В. жана башкалар агрардык сектордун экспорттук потенциалынын көйгөйлөрүнө көңүл бурушкан.

Алардын илимий эмгектеринде жыйынтыкталган тажрыйба баалуу жана талапка ээ болууга тийиш. Мында, рационалдуу агрардык секторду өнүктүрүү потенциалын чечүү жана анын негизинде өлкөнүн экономикасынын негизи болгон кайра иштетүү продукциясын экспорттоону кеңейтүү үчүн заманбап шарттарга ылайыкталган ыкмаларды издөө маанилүү. Бул теманын актуалдуулугуна жана ушул изилдөөнү жүргүзүү зарылчылыгына өбөлгө болду.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), илимий жана окуу жайлардын илимий-изилдөө ишинин негизги багыттары менен байланышы. Диссертациянын темасы 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы; Өлкө Президентинин 2021-жылдын 12-октябрындагы Жарлыгы менен кабыл алынган Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасына ылайык иштелип чыккан 2023-2026-жылдарга «Кыргызстанда жасалган» улуттук экспорттук программасы; «2023-2027-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү концепциясы»; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 27-июнундагы №320 токтому менен бекитилген 2019-2023-жылдарга Кыргыз

Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасы; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 20-декабрындагы №596 токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Кыргыз Республикасынын экспорттук өнүктүрүү программасы, ЕАЭБдеги илимий-техникалык кызматташтыктын негизги багыттары жана артыкчылыктары жана агрардык сектордун экспорттук потенциалы жаатындагы башка улуттук программалар менен тыгыз байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты болуп Кыргыз Республикасынын экономикасынын агрардык секторунун экспорттук дараметин күчөтүүнүн практикалык ыкмаларын теориялык жана методдук жактан негиздөө саналат.

Изилдөөнүн белгиленген максатына ылайык төмөнкүдөй **маселелерди** чечүү зарыл:

1. интеграциянын шарттарында агроөнөр жай секторун экспорттук потенциалынын теориялык жана концептуалдык негиздерин жалпылоо жана системалаштыруу;
2. агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүүнүн методдук негиздерин комплекстүү изилдөө;
3. республиканын айыл чарба продукциясынын экспорттук потенциалын жана кайра иштетүү өнөр жайынын учурдагы абалын комплекстүү изилдөө;
4. эконометрикалык моделдин негизинде республиканын агроөнөр жай секторун кайра иштетүү тармагынын продукциясын экспорттоонун орто мөөнөттүү божомолун иштеп чыгуу;
5. экспорттук потенциалды жана азык-түлүк коопсуздугун жогорулатуу стратегиясын иштеп чыгуу;
6. агротейлөө кызматтарын жакшыртуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу жана анын экспорттук потенциалды кеңейтүүгө тийгизген таасири.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы:

- интеграциянын шарттарында агрардык сектордун экспорттук потенциалынын теориялык, концептуалдык негиздери жалпыланды жана системалаштырылды, «агрардык сектордун экспорттук потенциалы» түшүнүгүнө автордук толуктоолор киргизилди;
- өз ара байланышкан алты этапты камтыган агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүүнүн методдук принциптери комплекстүү каралды жана толукталды;
- комплекстүү талдоо жүргүзүүнүн негизинде, республиканын айыл чарба продукциясынын экспорттук потенциалынын жана агрардык сектордогу кайра иштетүүнүн учурдагы абалы тармак жана региондор боюнча изилденип, анын мааниси жана Кыргызстандын экономикасынын түзүлүшүндөгү орду аныкталды;
- эконометрикалык моделдин негизинде республиканын агроөнөр жай секторун кайра иштетүү өнөр жайынын продукциясын экспорттоонун орто мөөнөттүү божомолу эсептелип чыкты;
- айыл чарба продукциясын, биринчи кезекте анын кайра иштетүү

продукциясын экспорттоону кеңейтүү, жана эл аралык рынокто анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча мамлекеттик системаны туруктуу өнүктүрүү стратегиясынын негиздери иштелип чыкты;

– агрардык экономиканын экспорттук потенциалын кеңейтүүнүн алдыңкы багыттарынын бири катары инновациялык негизде калыптанган агрардык кызматтардын натыйжалуу системасын түзүү сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси экспорттук потенциалды өнүктүрүүнүн перспективаларына негизделген жана иштелип чыккан практикалык методдордун жана сунуштардын бар болгондугунда турат. Алар келечекте мамлекеттик органдардын, экономиканын агрардык секторунун экспорттук потенциалын түзүүгө, стратегиялык өнүктүрүүгө жана экспортко багыт алган агроөнөр жай ишканаларынын жана компаниялардын практикалык ишмердигин өнүгүүсүн көздөгөн мамлекеттик программаларды иштеп чыгууда жана ишке ашырууда колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, сунушталган материалдар «Тышкы экономикалык ишкердик», «Тамак-аш өнөр жайынын экономикасы», «Макроэкономика» сабактарын окутууга арналган, ошондой эле магистранттар, аспиранттар, экономикалык адистиктердин аспиранттары кошумча материал катары пайдалана алышат.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси жалпыланган изилдөө материалдары агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүүгө жана тышкы экономикалык саясатты жөнгө салуу жана ишке ашыруу механизмдин өркүндөтүүгө жардам бере ала турганында.

Диссертациянын негизги жоболору:

– илимий пикирлер жана жоболор жалпыланып, системага салынды, агрардык экспорттук потенциалдын теориялык аспектилері аныкталды, тактоолор киргизилип, «экспорттук потенциалды кеңейтүү» түшүнүгү тереңдетилди;

– айыл чарба продукцияларынан өндүрүлгөн товарлардын экспорттук потенциалынын өнүгүү деңгээлине, кайра иштетүү өнөр жайына, өлкөлөр боюнча экспорттун динамикасына, аймактар боюнча айырмачылыктарга комплекстүү изилдөөлөр жүргүзүлүп, олуттуу оң жана терс таасирин тийгизген алдыңкы ички жана тышкы факторлорду аныктоого мүмкүн болду;

– тамак-аш өнөр жайынын экспорттук потенциалын инновациялык негизде андан ары кеңейтүүнүн орто мөөнөттүү божомолунун эконометрикалык модели иштелип чыкты, ал биринчи кезекте ЕАЭБ мамлекеттери жана дүйнөнүн башка мамлекеттери менен тышкы соода байланыштарын андан ары өнүктүрүүгө көмөктөшөт;

– айыл чарба продукциясын, биринчи кезекте кайра иштетүү продукциясын экспорттоону кеңейтүү жана эл аралык рынокто анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча мамлекеттик системаны туруктуу өнүктүрүү стратегиясынын негиздери иштелип чыкты;

– комплекстүү талдоо жүргүзүүнүн жана орто мөөнөттүү божомолду иштеп чыгуунун негизинде айыл чарба продукциясын экспорттоону жана аларды кайра иштетүүнү кеңейтүү стратегиясын ишке ашыруу, анын эл аралык рынокто

атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун мамлекеттик системасын туруктуу калыптандыруу боюнча практикалык чаралар сунушталды.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор айыл чарба продукциясынын экспорттук потенциалын кеңейтүүнүн жолдорун аныктоо жана иштеп чыгуу максатында изилдөөнүн теориялык-методдук негиздерин жалпылап, системалаштырган. Изилдөөнүн илимий жыйынтыктарынын негизинде автор Кыргыз Республикасында кайра иштетүү өнөр жайынын товарларынын экспорттук потенциалын кеңейтүү боюнча орто мөөнөттүү божомолду иштеп чыккан.

Издөнүүчү төмөнкүдөй программалык документтерди иштеп чыгууга түздөн-түз катышкан:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-жылдын 27-июнундагы № 320 токтому менен бекитилген 2019-2023-жылдарга Кыргыз Республикасында азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасы;

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2018-жылдын 20-декабрындагы №596 токтому менен бекитилген 2019-2022-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспорттун өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасы;

- 2023-2026-жылдарга Кыргыз Республикасынын экспорттун өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин Программасынын долбоору;

- 2023-2027-жылдарга Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасынын долбоору;

- Президенттин 2021-жылдын 12-октябрындагы Жарлыгы менен кабыл алынган Кыргыз Республикасын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасына ылайык иштелип чыккан 2023-2026-жылдарга «Кыргызстанда жасалган» улуттук экспорттук программасы.

Бул программалык документтер өлкөнүн экспорттук потенциалын жана ата мекендик продукциянын дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана мамлекеттик органдардын экспорттук потенциалын түзүүгө багытталган.

Диссертациянын натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө 12 илимий макала, КР Билим берүү жана илим министрлигинин «грифи» менен эки окуу китеби жана бир окуу куралы басып чыгарылды. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор тарабынан алынган натыйжалар бир катар эл аралык, республикалык жана аймактык илимий конференцияларда баяндалган.

Жарыяланган материалдар диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын толугу менен чагылдырат.

Диссертациялык иштин илимий натыйжаларын ишке ашыруу КР Айыл чарба министрлигинин жетекчилиги тарабынан бекитилген аткаруу актысы менен ырасталат.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору 7 илимий

макалада чагылдырылган. Алардын ичинен 6 макала РИНЦ индекстөө системасына кирген басылмаларда, 1 макала Web of Science индекстөө системасына кирген басылмаларда жарыяланган, макалалардын жалпы саны 155 балл.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат, компьютерде терилген текст 197 барагында берилген жана 9 сүрөттү, 24 таблицаны жана 180 библиографиялык тизмени камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети жана объектиси, теманын мамлекеттик программалар менен байланышы, максаттары жана милдеттери, илимий жаңылыгы жана илимий натыйжалары, практикалык мааниси, изилдөөнүн негизги жоболору, иштин экономикалык мааниси жана изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы, иштин структурасы жана көлөмү тууралуу маалымат берилди.

Биринчи глава «**Агрардык сектордун интеграция шартында экспорттук дараметин кеңейтүүнүн илимий-теоретикалык негиздери**» деп аталат. Бул главада тышкы сооданын маңызы жана түшүнүгү, агрардык сектордо экспорттун жана импорттун өнүгүшү, товарлардын экспорттун кеңейтүүнү изилдөөнүн методдук негиздери, экономикалык интеграциянын шарттарында экспорттук потенциалды өнүктүрүүнүн эл аралык тажрыйбасы каралат интеграции [Ускова, Т. В. Агропромышленный комплекс региона: состояние, тенденции, перспективы [Текст]/ Т. В. Ускова. - Москва: РГГУ, 2020. - 477 с.].

Агрардык сектордун экспорттук потенциалы – эндогендик (ички) жана экзогендик (тышкы) факторлордун таасиринен улам тышкы рынокто соода ишин жүргүзүү мүмкүнчүлүгү. Бирок, бул аныктаманын кемчилиги дагы бар экендигин белгилей кетүү керек. Экспорттук потенциалды тышкы рыноктогу ишкердик менен гана чектөө товар өндүрүүчүлөрдүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн олуттуу бурмалоого алып келет, бул төмөнкүдөй жагдайлар менен түшүндүрүлөт:

- товар өндүрүүчүлөрдүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу кыйла узак процесс;

- товар өндүрүүчүлөрдүн потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн топтоо - бул кыйла узак убакыттын ичинде акырындык менен ишке ашырылышы мүмкүн болгон татаал процесс;

- бир эле продукцияны чыгарган ишкана ар кандай факторлорго жараша тышкы рынокто иш жүргүзүшү же жүргүзбөшү мүмкүн.

Агрардык сектордун экспорттук потенциалына баа берүүнүн мүмкүн болгон багыты бул ишкананын экспорттук ишкердигин жүзөгө ашыруучу социалдык-экономикалык системанын чектерин жана системанын экспорттук ишкердигиндеги ишкананын ролун аныктоо. Ошол эле учурда, ишкананын

экспорттук потенциалын баалоо практикалык мааниге ээ болушу үчүн, каралып жаткан ишканадан экспорттоочуга чейинки чынжырча өтө узун болбошу керек.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, түшүнүккө тар жана кеңири мааниде аныктама берүүгө болот экен. Демек, тар мааниде, ишканалардын экспорттук потенциалы – бул ишкананын өндүрүштүк, финансылык, кадрдык жана рыноктук потенциалынын жыйындысынын өнүгүүсү менен аныкталуучу, эндогендик (ички) жана экзогендик (тышкы) ишкердик факторлорунун таасиринен улам, белгилүү бир социалдык-экономикалык системанын чегинде бааланган жеке продукцияны же анын туундусун тышкы рынокто алдыга жылдырууга багытталган иш-аракеттерди жүзөгө ашыруунун чыныгы же мүмкүн болгон жөндөмдүүлүгү.

Экспорттук потенциалды кеңири мааниде аныктоо мурдагы аныктамадан айырмаланып турат, анткени бул учурда агрардык сектордун экспорттук потенциалы болуп өзүнүн керектөө өзгөчөлүктөрү боюнча да, анын келип чыгышы боюнча да дүйнөлүк деңгээлдеги продукцияны өндүрүү мүмкүнчүлүгү саналат. Мында, бул продукциялар сатыла турган рыноктор болушу керек, антпесе, продукциянын сапаты маанисиз болуп калат.

Изилдөөнүн жыйынтыгы бүгүнкү күндө экономикалык категория катары «агро-өнөр жай комплексинин экспорттук потенциалы» түшүнүгү эки көз карашка ээ экендигин тастыктады. Алсак, биринчи түшүнүккө ылайык, потенциалдын өзү товарларды экспорттоо мүмкүнчүлүгү катары каралат, ал эми экинчи түшүнүк боюнча, экспорттук потенциал товарларды сатуу үчүн гана эмес, өндүрүш процессин ишке ашырууга жана эл аралык кызматташтыкка багаттылган иш катары каралат.

Экономиканын агрардык секторун диверсификациялоону аныктоонун негизи болуп өлкөдөгү жана аймактардагы ишканалардын туруштук берген түрлөрүн, жумуштардын ар кандай түрлөрүн, товарлардын көлөмүн, чыгарылып жаткан продукциянын номенклатурасын бир убакытта өнүктүрүү саналат. Тилекке каршы, бул аныктама да диверсификациянын маанисин толук чагылдырбайт, анткени бүткүл диверсификация процессинин көрсөткүчтөрү жок.

Агрардык тармактын экспорттук потенциалын жогорулатуунун теориялык негиздери. Агрардык тармактын экспорттук потенциалы экономиканын, эл аралык сооданын жана өнүгүүнүн принциптерин камтыган бир нече теориялык негиздердин эсебинен жогорулайт. Төмөндө негизги теориялык аспектилердин айрымдары берилген:

– салыштырмалуу артыкчылыктар: Дэвид Рикардо тарабынан сунушталган салыштырмалуу артыкчылыктар концепциясы кайсы бир өлкөнүн салыштырмалуу артыкчылыкка ээ болгон товарларды өндүрүүдө адистештирүүнүн маанилүүлүгүн баса белгилейт. Агрардык тармакта өлкөлөр салыштырмалуу артыкчылыкка ээ болгон айыл чарба продукциясын өндүрүүгө басым жасап, андан кийин бул товарларды дүйнөлүк рынокко экспорттоого тийиш;

– «сооданын жаңы теориясы» теориясы: Пол Кругман жана башкалар тарабынан иштелип чыккан бул теория дүйнөлүк рыноктордо атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатууда продукциянын ар түрдүүлүгүнүн жана өндүрүү өлчөм ченеминин ролун айрыкча белгилейт. Агрардык тармак керектөөчүлөрдүн ар кандай суроо-талаптарын канааттандыруу, продукциянын түрүн көбөйтүү аркылуу өзүнүн экспорттук потенциалын жогорулата алат;

– адам капиталына жана инновацияларга инвестициялар: Адам капиталын өнүктүрүү, айыл чарба кызматкерлерин окутуу, ошондой эле айыл чарба жаатындагы инновациялар жана технологиялар өндүрүмдүүлүктү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатууда абдан маанилүү. Бул дүйнөлүк рыноктордо суроо-талапка ээ болгон жогорку сапаттуу продукцияны жаратууга түрткү берет;

– соода саясаты: Натыйжалуу соода саясаты, анын ичинде эркин соода келишимдери, бажы тоскоолдуктарын азайтуу жана соода логистикасы, тышкы рынокторго жеткиликтүүлүктү камсыздайт. Продукциянын коопсуздук жана сапат боюнча стандарттарын жөнгө салууну да эске алуу маанилүү;

– соода альянстарын жана өнөктөштүктү калыптоо: Соода альянстарына жана өнөктөштүккө катышуу продукцияны дүйнөлүк рыноктордо майнаптуу өткөрүүгө жардам берет. Өлкөлөр ортосундагы биргелешкен аракеттер агрардык тармакты атаандаштыкка кыйла жөндөмдүү кылып, чыгымдарды азайтат;

– туруктуу өнүгүү: Агрардык тармакта туруктуу өнүгүүгө болгон мамиле чет элдик керектөөчүлөрдүн жана сатып алуучулардын кызыгуусун арттыра алат. Экологиялык туруктуулук жана социалдык жоопкерчилик дүйнөлүк рыноктордо продукциянын жагымдуулугунун кошумча фактору болуп калышы мүмкүн.

Бул теориялык негиздер агрардык тармактын экспорттук потенциалын кеңейтүүгө багытталган стратегиялардын негизин түптөйт жана аларды ийгиликтүү ишке ашыруу айыл чарба секторун дүйнөлүк деңгээлде өнүктүрүүгө салым кошо алат.

Агроөнөр жай секторун экспорттук потенциалын өнүктүрүүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн методдук принциптери иштелип чыкты. Ал өз ара байланышкан төмөнкү 6 этапты камтыйт:

биринчи методдук принцип – кластердик ыкманы колдонуу менен атаандаштыкка жөндөмдүү товарлардын экспортун көбөйтүү; *экинчи методдук принцип* - агроөнөр жай секторун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана экспорттук потенциалын жогорулатуу үчүн чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу; *үчүнчү методдук принцип* — айыл чарбанын колдо болгон ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берүүчү, аны уюштуруунун жаңы ыкмаларын колдонуу; *төртүнчү методдук принцип* – эл аралык интеграцияны натыйжалуу уюштуруу, экономиканын реалдуу секторлорунун экспорттук потенциалын кеңейтүү; атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн *бешинчи методдук принциби* эмгекти эл аралык бөлүштүрүүгө катышууга жана анын экспорттук потенциалды кеңейтүүгө тийгизген таасири менен байланышкан; *алтынчы методдук принцип* - рыноктук

мамилелердин негизинде агроөнөр жай секторун экспорттук потенциалын жогорулатуу.

Экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдө, анын ичинде Европа мамлекеттеринде, агрардык-экономикалык саясат боюнча топтолгон тажрыйбаны изилдөө көрсөткөндөй, Кыргызстанда инновациялык технологияларды колдонуунун негизинде атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны экспорттоону кеңейтүү үчүн агрардык өндүрүштү заманбап талаптарга ылайык өнүктүрүү зарыл, мындай аракеттер өз кезегинде өлкөнүн туруктуу азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алуу менен, Кыргыз Республикасы үчүн экспортту өнүктүрүүнүн негизги шарты болуп тышкы рынокторго багытталган товарлардын баа жана баасыз (сапат) көрсөткүчтөрү боюнча жогорку атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү саналат деп айта алабыз. Экспортту мамлекеттик колдоо, өлкөнүн ичинде ошол эле товарларды жана кызматтарды жеткирип берүүчүлөр тарабынан төлөнбөгөн экспорттоочулардын айрым чыгымдарынын ордун толтуруунун жолдорун табууга багытталган (башка өлкөлөрдөн жаңы өнөктөштөрдү издөө, татаал эл аралык контракттарды түзүү, логистикалык маселелерди чечүү, товарларды камсыздандыруу, чет өлкөлөрдө алым-жыйымдарды төлөө ж.б.).

«Кыргыз Республикасындагы агрардык сектордун экспорттук дараметин өнүктүрүүнүн деңгээли жана тенденциялар» деп аталган экинчи главада экономиканын агроөнөржай секторунун потенциалы каралып, абалына жана өнүгүү тенденцияларына комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун экспорттук потенциалын кеңейтүү саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда экспорттук потенциалды кеңейтүү перспективалары саналат. Диссертацияны изилдөө процессинде экономикалык, салыштырма, статистикалык, экономикалык-математикалык, системалык анализ жана болжолдоо ыкмалары колдонулду.

Агрардык сектордо экспорттук потенциалды кеңейтүү боюнча коюлган максаттарга жетүү жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн бул чөйрөдөгү негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдү пайдалануу менен инфраструктуранын табигый-рекреациялык потенциалына жана агрардык сектордогу экспортту өнүктүрүүнүн абалына комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн.

Дүйнөлүк сооданын экономикалык интеграциясынын шартында Кыргыз Республикасы дүйнөлүк экономикалык системадагы позициясын сактап калуу үчүн эмгекти эл аралык бөлүштүрүүгө катышууга барган сайын көбүрөөк көңүл бурууда.

Талдоо көрсөткөндөй, республиканын экспорттук потенциалынын түзүмүндөгү көрсөткүч азыркы учурда бир кыйла төмөн деңгээлде. 2022-жылдын маалыматтары боюнча, агрардык сектордун экспортунун товардык үлүшү (411,0 млн. АКШ доллары) экспорттун жалпы көлөмүнүн (2254,7 млн. АКШ доллары) болгону 18,2% түздү. Мында, өндүрүштүн көлөмү боюнча

агрардык сектордогу тармактардын үлүшү бири-биринен олуттуу түрдө айырмаланат. 2021-жылдын маалыматы боюнча, бардык өндүрүлгөн продукциянын 50,0% тамак-аш жана суусундуктарга, 29,3% чийки затты өндүрүүгө жана 20,7% кайра иштетилген продуктыларга туура келген.

Таблица 2.1 – Кыргыз Республикасынын экспорттук потенциалынын түзүмүндө агрардык секторду өнүктүрүү тенденциясы (млн. АКШ долл.)

	Жылдар					2022 ж. 2018 ж., %
	2018	2019	2020	2021	2022	
Республика боюнча бардыгы:	1 836,8	1 986,1	1 973,2	2 752,2	2254,7	127,8
Анын ичинде: Агрардык сектордун продукциясы, бардыгы	364,8	456,8	474,0	537,0	411,0	110,7
Жалпы экспорттун көлөмүндөгү салыштырма салмак, %	5,0	4,3	4,2	5,1	18,2	
Анын ичинде: Тамак-аш продуктылары жана суусундуктар	182,4	228,4	237,0	268,5	294,1	157,0
Агрардык сектордун көлөмүндөгү салыштырма салмак, %	50,0	62,2	50,0	50,0	69,1	
Чийки заттар	107,8	147,4	152,6	157,4	284,1	220,5
Агрардык сектордун көлөмүндөгү салыштырма салмак, %	39,6	32,3	32,1	29,3	30,8	
Иштеп чыгарылган	74,6	81,1	84,4	111,1	126,9	215,1
Агрардык сектордун көлөмүндөгү салыштырма салмак, %	20,4	17,8	17,8	20,7	18,2	

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2022-ж. – Б., 2022 – Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>. - башкы беттен.

Акыркы 5 жылда бардык экспорттолуучу товарлардын агрардык секторунун өсүү темпи жалпысынан бир аз төмөн болду. Мында, тиешелүү тармактардын биринин көрсөткүчү жогору, экинчисинин көрсөткүчү төмөн экендиги көрүнүп турат, 2.1 – таблицанын маалыматы.

Талдоо көрсөткөндөй, туруктуу өсүү өнүмдөрүнө биринчи кезекте балык, сүт азыктары, жумуртка, бал, мал азыктары, жашылчалар жана алардын кайра иштетилген продуктылары, азык тамырлары жана жемиш тамырдуу өсүмдүктөр, жегенге жарамдуу мөмөлөр жана жаңгактар, даяр акшактар, ун, кайра иштетилген мөмө-жемиштер, анын ичинде жаңгактар кирет. Алардын экспортунун жана валютасынын көлөмү тынымсыз өсүүдө. 2021-жылдын маалыматтары боюнча республиканын бардык азык-түлүк товарларынын жана айыл чарба чийки затынын экспортунун 91,2% продукциянын жогоруда көрсөтүлгөн түрлөрүнө туура келет, 2.2 – таблицанын маалыматы.

Таблица 2.2 – Кыргыз Республикасынын тамак-аш азыктарын жана айыл чарба сырьесун экспорттоонун түзүмү (млн. АКШ доллары)

		2018	2019	2020	2021	2022	2022 ж 2018 ж %
Бардыгы	млн. АКШ долл.	194,2	252,9	256,1	292,3	441,0	227,1
Анын ичинде		5,8	4,1	21,1	11,4	68,9	10 эсе
Тирүү мал	сумма	3,0	1,7	8,2	3,9	16,7	
	сал.салмак, %	4,0	4,5	0,6	0,3	3,9	97,5
Эт жана тамак-аш эт азыктары	сумма	2,1	1,8	0,2	0,1	0,9	
	сал.салмак, %	1,4	4,2	8,6	17,4	19,3	10 эсе
Балык	сумма	0,7	1,7	3,4	6,0	4,6	
	сал.салмак, %	33,2	47,5	51,1	52,2	55,5	167,2
Сүт продукциясы; жумуртка; бал, малдан алынган тамак-аш азыктары	сумма	17,1	18,3	20,0	19,2	13,5	
	сал.салмак, %	1,6	2,5	2,7	3,7	4,7	293,8
Мал продуктылары	сумма	0,8	1,0	1,1	1,2	1,1	
	сал.салмак, %	63,2	89,7	81,9	93,1	136,0	215,2
Жашылчалар жана жегенге жарамдуу азык тамырлары жана жемиш тамырдуу өсүмдүктөр	сумма	32,6	35,5	31,5	32,0	33,0	
	сал.салмак, %	29,2	42,8	39,6	41,3	72,8	249,3
Жегенге жарамдуу жашылчалар (жемиштер) жана жаңгактар	сумма	15,0	17,0	15,5	14,1	17,7	
	сал.салмак, %	12,0	15,0	1,2	0,7	0,8	6,7
Шекер жана кондитердик азыктар	сумма	6,2	5,9	0,5	0,2	0,2	
	сал.салмак, %	15,0	15,5	19,0	30,0	34,1	227,3
Дан эгиндеринен алынган даяр продукция, ун	сумма	7,7	6,1	7,4	10,3	8,2	
	сал.салмак, %	1,4	2,7	2,4	5,9	5,8	414,3
Жашылчалардын, жемиштердин (мөмөлөрдүн), жаңгактын кайра иштетилген продуктылары	сумма	0,7	1,0	0,9	2,0	1,4	
	сал.салмак, %	6,0	5,4	6,6	5,7	7,7	128,3
	сумма	3,0	2,1	2,6	2,0	6,7	

Ар түрдүү тамак-аш азыктары	сал.салмак, %	7,7	5,7	6,2	7,6	11,7	151,9
Алкоголдук жана алкогольсуз. суусундуктар	сумма	4,0	2,3	2,4	2,6	10,0	
	сал.салмак, %	11,9	25,0	13,1	21,0	2,7	22,7
Тамеки	сумма	6,1	9,9	5,1	7,2	2,4	
	сал.салмак, %	194,2	252,9	256,1	292,3	441,0	227,1

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2022-ж. – Б., 2022 – Кирүү режимі: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>. - башкы беттен.

Изилдөө көрсөткөндөй, республикадагы импорттолгон азык-түлүк жана айыл чарба сырьесун көлөмү экспортко салыштырмалуу тилекке каршы тездик менен өсүп жатат. 2022-жылы импорттун көлөмү 1171,6 млн АКШ долларды түзсө, экспорт болгону 441,0 АКШ долларды түзгөн, көрүнүп тургандай, алардын ортосундагы айырма 2,7 эсеге жеткен. Республика боюнча жалпы экспорттун индекси менен импорттун индексинин ортосундагы айырма агроөнөр жай секторундагы көрсөткүчтөн бир кыйла төмөн экендигин да белгилей кетсе болот. Бул айырма убакыттын өтүшү менен көбөйүүдө. Албетте, мындай кырдаал маани берүүнү жана тийиштүү уюштуруу-экономикалык чараларды кабыл алууну талап кылат.

Жогоруда келтирилген материалдар экспортту кеңейтүүдөгү маанилүү проблемалардын бири айыл чарба секторунун көп бөлүгү чийки зат өндүрүү менен гана чектелип калгандыгын көрсөтөт. Өлкөнүн приоритеттүү тармактарынын бири болгон кайра иштетүү өнөр жайы учурда өнөр жай ишканаларынын өндүрүшүнүн 20-25%ын түзөт. Кайра иштетилген тамак-аш азыктарынын негизги экспорттун ферменттелген тамеки, жашылча-жемиш консервалары, сүт азыктары, шекер, пахта, жаңы жашылчалар, мөмө-жемиштер, бал жана башкалар түзөт. Мамлекеттик деңгээлде жүргүзүлүп жаткан иштердин жыйынтыгы алардын сапаттык көрсөткүчтөрү эл аралык рыноктун структурасынын талаптарына жалпысынан шайкеш келерин көрсөтүп турат.

2022-жылдын маалыматы боюнча, Кыргызстандын аймактары тарабынан экспорттолгон товарлардын жалпы көлөмү 2066,3 млн. АКШ долларды түзгөн, же акыркы 5 жылда бул көрсөткүч 1,2 эсеге өскөн. Албетте, экспорттун көлөмү аймактар арасында бир топ айырмаланат.

Эгерде Жалал-Абад, Баткен, Ош, Талас, Чүй, Бишкек жана Ош облустарында экспорттун көлөмү өскөн болсо, анда негизинен айыл чарба продукциясын экспорттогон Ысык-Көл облусунда экспорттун көлөмү төмөндөгөн, 2.3 – таблицанын маалыматы. [Тулеев Т. К. Пути расширения экспортного потенциала региона. [Текст] / К. А. Атышов, Т. К. Тулеев // Экономика и бизнес теория и практика. - № 2 (96). - 2023 г. - С. 31-34].

Таблица 2.3 - Кыргыз Республикасынын аймактарынын экспорттук потенциалын өнүктүрүү тенденциясы (млн. АКШ доллары)

Облустар	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	2022 ж.
Баткен	24,3	16,6	19,7	23,6	65,2
Жалал-Абад	160,1	214,8	188,2	221,3	210,3
Ыссык-Көл	19,6	14,6	20,8	13,9	11,3
Нарын	1,4	1,0	2,5	0,6	1,7
Ош	50,1	79,2	64,2	73,1	94,5
Талас	44,9	61,7	53,6	111,7	71,4
Чүй	236,8	217,9	234,0	373,7	887,7
Бишкек шаары	1 155,3	1 225,6	1 286,8	1 800,7	666,3
Ош шаары	30,4	33,4	22,3	48,7	57,9
Республика боюнча	1722,9	1864,8	1892,1	2667,3	2066,3

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде, түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы, 2018-2022-ж. – Б., 2022 – Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo>. - башкы беттен.

Ошентип, тышкы сооданын учурдагы абалын талдоо көрсөткөндөй, экспорттук потенциалды өнүктүрүү жана тең салмактуу тышкы сооданы камсыздоо ар кандай ачык экономика үчүн дайыма чоң мааниге ээ болгон. Товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр боюнча тышкы соода операцияларынын терс сальдосунун болушу мамлекеттин экономикасынын финансылык туруктуулугуна, негизги макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн - ички дүң продукциянын, республикалык бюджеттин кирешелеринин жана эл аралык резервдердин өсүшүнө көмөк көрсөтпөйт. Бирок тышкы сооданын талаптагыдай өнүгүшү жана экспорттун кеңейиши экономикага улуттук валютанын алмашуу курсун зарыл болгон диапазондо кармап турууга, мамлекеттик тышкы карызды белгилүү бир чектен ашырбоого мүмкүндүк берет, бул өз кезегинде өлкөнүн экономикалык коопсуздугунун негизги көрсөткүчтөрүн жакшыртат.

«Кыргыз Республикасынын агрардык секторунун экспорттук дарамети жана интеграциялык шартта аны кеңейтүү жолдору» деп аталган үчүнчү главада айыл чарба продукциясынын экспорттук потенциалын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары, азык-түлүк коопсуздугун камсыздалышы жана экспорттук потенциалдын стратегиясынын калыптанышы каралып, агротейлөө кызматын жакшыртуунун жолдору жана анын айыл чарба өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө тийгизген таасири аныкталды.

Иштин бул бөлүмүн даярдоодо Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда кайра иштетүү өнөр жайынын экспорттук потенциалын орто мөөнөттүү өнүктүрүүнүн болжолунун негизинде эконометрикалык моделдин эмпирикалык апробациясы иштелип чыккан. 2029-жылга чейин республиканын экспорттук потенциалынын бул түрүн өнүктүрүүнү болжолдоо үчүн сызыктуу регрессиянын структурасы колдонулган. Даярдалган моделдөө аспабынын маалыматтарынын негизги булагы катары Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин, Кыргыз Республикасынын Экономика жана коммерция министрлигинин 2011-2021-жылдарга карата маалыматтары пайдаланылды.

2028-жылга карата болжолдуу жыйынтыктар эт жана тамак-аш азыктары, балык, сүт азыктары, канаттуулардын жумурткалары, табигый бал, кайра иштетилген жашылчалар, мөмө-жемиштер, жаңгактар, ар кандай тамак-аш азыктары, алкогольдук жана алкогольсуз суусундуктар мындан ары да өсө тургандыгын көрсөтүп турат.

Бирок, бир катар позициялар боюнча өндүрүш процессинин алдыга жылышы менен төмөндөө байкалат. Аларга жашылчалар жана кээ бир жегенге жарамдуу азык тамырлары жана жемиш тамырдуу өсүмдүктөр, жегенге жарамдуу жемиштер (мөмөлөр) жана жаңгактар, какао жана какао азыктары, дандан жасалган даяр азыктар, ун, крахмал же сүт, ундан жасалган кондитердик азыктар, тамеки жана өнөр жайлык тамекини алмаштыруучу заттар кирет, 3.1 – таблицанын маалыматы.

Таблица 3.1 - Кыргызстандын агроөнөр жай секторунун продукциясынын негизги түрлөрүн экспорттоонун орто мөөнөттүү божомолу (миң АКШ доллары)

	негизи 2022 ж. факт	Божомол				
		2024 ж.	2025ж.	2026 ж.	2027 ж.	2028 ж.
Сүт продукциясы; канаттуулардын жумурткалары; табигый бал;	52 163,2	62563,99	66462,45	70360,91	74259,37	78157,83
Жашылчалар жана кээ бир жегенге жарамдуу тамыр жемиштери жана жемиш тамырдуу өсүмдүктөрү	93 127,4	77424,37	76521,48	75618,59	74715,7	73812,82
Жегенге жарамдуу жашылчалар (жемиштер) жана жаңгактар	41 271,8	30530,08	29342,37	28154,66	26966,95	25779,24
Балык	17 440,7	14305,98	15779,76	17253,55	18727,33	20201,12
Тамеки жана өнөр жайлык тамекини алмаштыруучу заттар	20 869,3	17094,99	16569,2	16043,4	15517,6	14991,8
Алкоголдук жана алкоголсуз суусундуктар	7 614,5	8626,745	9115,625	9604,504	10093,38	10582,26
Жашылчалардын, жемиштердин (мөмөлөрдүн), жаңгактын кайра иштетилген продуктылары	5 939,1	4508,193	4851,202	5194,212	5537,222	5880,232
Ар түрдүү тамак-аш азыктары	5 698,6	5318,575	5221,322	5124,069	5026,816	4929,564
Май чыгуучу үрөндөр жана жашылчалар	1 581,1	1685,38	1697,353	1709,327	1721,3	1733,273
Шекер жана кондитердик азыктар	707,4	3813,178	4035,814	4258,45	4481,085	4703,721

Эт жана тамак-аш эт азыктары	349,6	2967,505	3200,932	3434,358	3667,784	3901,21
Нан жасалуучу дан өсүмдүктөрү	1 769,5	1573,604	1715,385	1857,167	1998,949	2140,731
Какао жана какао азыктары	1 946,5	847,4673	824,0442	800,6212	777,1982	753,7752

Агрардык экономиканы өнүктүрүү процесстерин стратегиялык пландаштыруу ата мекендик товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, илим сыйымдуулуктун, экспортко багытталган товарлардын үлүшүн кеңейтүүгө, бардык ишканалардын - продукция чыгаруучу ишканалар да, экономиканын агрардык секторунун кайра иштетүүчү өнөр жай тармактарынын толук кандуу иштеши үчүн шарттарды түзгөн мамлекеттик органдар да - макулдашып жана натыйжалуу иштешин талап кылган жаңы жана заманбап технологияларды ишке киргизүүгө кайра багытталышы керек.

Республикада сапаттуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү айыл чарба продукциясын түзүүнүн негизги багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш:

- сапатты башкаруу, ата мекендик товарларды өндүрүүчүлөрдүн экспорттук потенциалын жана мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу;
- агроөнөр жай тармактарында энергияны жана ресурстарды үнөмдөөнү камсыз кылуу;
- айыл чарба продукциясынын экспортко багытталган негизги түрлөрүнүн сапатын, жана тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу;
- техникалык стандартташтыруу жана жөнгө салууну өркүндөтүү, техникалык стандартташтыруу жана жөнгө салуу чөйрөсүндө эл аралык эксперттер менен кеңешүү, алардын эл аралык стандарттарга шайкештигин баалоо;
- агрардык сектордо сапатты башкаруу боюнча адистерди даярдоо, жогорку сапатты жайылтуу.

Республиканын агрардык экспорттук потенциалын өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп экспорттун түзүмүндө кайра иштетүүнүн максималдуу деңгээли бар продукциянын үлүшүн көбөйтүүгө, инновациялык ишкердикти активдештирүүгө жана анын жогорку технологиялуу түрлөрүн өндүрүүгө багытталган диверсификацияны кеңейтүүнүн комплекстүү стратегиясын иштеп чыгуу болууга тийиш. Айыл чарба секторунун үстөмдүгүн эске алуу менен, орто мөөнөттүү келечекте жогорку өсүш темпинин сакталышын болжолдоо өтө кыйын, анткени бул сектор салыштырмалуу жай технологиялык прогресс менен мүнөздөлөт [Тулеев Т. К. Приоритетные направления расширения аграрного экспортного потенциала в Кыргызской Республике. [Текст] / Т. К. Тулеев // Экономика и бизнес. Теория и практика. - № 5-1 (99). - 2023 г. - С. 29-33].

Инновациялык активдүүлүктү жогорулатуу үчүн, аларды ички гана эмес, тышкы рынокто да өзүн-өзү өнүктүрүүчү жана атаандаштыкка жөндөмдүү түзүмгө айландыруу максатында, агрардык илимий-техникалык борборлор, илимий-жайылтылган технополистер, технопарктар сыяктуу инновациялык инфраструктуранын жаңы формаларын жана ишканалар менен мекемелердин илимий потенциалын күчөтүүнүн башка формаларын өнүктүрүүнү камсыз

кылуу зарыл. Жогорку технологиялар паркын өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруу керек, анын негизги иши ата мекендик агрардык экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга кепилдик берүүчү технологияларды түзүү болуп саналат.

Экспортко болгон багыттын маанилүүлүгү макродеңгээлде (мамлекеттик), аймактарда (облустук) жана микродеңгээлде (ишканаларда) экспортко багытталган тармактарды комплекстүү аныктоону сунуш кылуу зарылчылыгын билдирет (3.1 - сүрөт).

Экспортко багытталган өндүрүштү кеңейтүү эл аралык мамилелерди өнүктүрүүнүн натыйжасы болуп саналат, ал илимий-техникалык прогрессти тездетүү маселелерин чечүүгө, ата мекендик өндүрүшчүлөрдүн инновациялык жабдууларга, технологиялык өнүгүүлөргө, сырьёлорго жана материалдарга керектөөлөрүн канааттандырууга, жана экономиканын эң артыкчылыктуу жана маанилүү тармактарындагы потенциалды жакшыртуу маселелерин чечүүгө мүмкүнчүлүк берет. Менеджменттин жана маркетингдин алдыңкы ыкмаларын өздөштүрүү, тышкы рыноктогу атаандаштык шарттарына ыңгайлашуу агрардык экономикага алардан көз каранды болгон жакын тармактардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет ж.б.

3.1 - сүрөт. Агрардык сектордогу экспортко багытталган өндүрүштүн артыкчылыктуу багыттары.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Агрардык экспорттук өндүрүштү өнүктүрүү жана кеңейтүү микродеңгээлде да, экспорттоочуларга салыктык жеңилдиктерди берүү жана экономиканын экспорттук секторун өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттүү жеңилдетилген кредиттерди берүү аркылуу, макродеңгээлде да, тышкы экономикалык ишкердиктин заманбап экономикалык же өндүрүштүк инфраструктурасын калыптандырууда мамлекеттик инвестицияларды жана экспорттук өндүрүштү каржылоонун булагы катары экспорттук алымдардан түшкөн кирешелерди жана чет өлкөлүк кредиттерди ажырымдоонун тиешелүү механизмин колдонуу аркылуу стимулдаштырылууга тийиш.

Белгиленген тенденцияны өзгөртүү үчүн экспорттон түшкөн кирешени ийгиликтүү жана өнүгүп келе жаткан салымга айландыруу маанилүү, ал экспортко багытталган өндүрүшкө инвестицияларды тартууга оң таасирин тийгизет жана экспортту колдоого зарыл болгон инфраструктураны калыптандырууга түрткү берет.

Атаандаштыкка жөндөмдүү продукциялар менен дүйнөлүк рынокко чыгуу, ошондой эле товарларды импорттоо жана чет элдик инвестицияларды пайдалануу өндүрүштүн ички жана дүйнөлүк деңгээлинин, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн, технологиянын, жаңылыктын же продукциянын сапатынын өз ара катышынын бирден-бир мүмкүн болгон жана туура жолу болуп саналат. Мындай мамиле кылууда, тышкы экономикалык байланыштар аз натыйжалуу жана дайыма колдонулуучу каражаттан республиканын экономикасын көтөрүүдөгү кубаттуу катализатор, илимий-техникалык прогресстин түрткүсү боло алышат, жана акыр-аягында элдин жыргалчылыгынын туруктуу өсүшүнө алып келет.

Сырткы экономикалык байланыштар атаандаштык жаратуучу фактор катары реалдуу рыноктук мамилелерди тездетүүгө жана ишке ашырууга мүмкүндүк берет, жана ички жана тышкы рыноктун ортосундагы капиталдын, товарлардын, илимий-техникалык прогресстин, жумушчу күчтүн, инновациялык технологиянын өз ара пайдалуу агымынын табигый агылышына айланат.

Алсак, Кыргыз Республикасында агрардык экспорттоого мамлекеттик да, мамлекеттик эмес да финансылык колдоо көрсөтүүнүн тийиштүү системасы жок жана бул шарттар ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн товарларын эл аралык рынокко жылдырууга терс таасирин тийгизет. Чет өлкөлүк атаандаштар мамлекет тарабынан компенсацияланган кыйла жеткиликтүү кредиттерди алгандыктан, ошондой эле саясий жана коммерциялык тобокелдиктерден корголгондуктан, биздин өндүрүүчүлөргө караганда пайдалуу артыкчылыктарга ээ.

Иштеп чыгаруучу өнөр жайы экономиканын стратегиялык маанилүү тармагы болуп саналат. Бул тармак экономиканын агрардык секторун өнүктүрүүнүн катализатору болууга тийиш. Кайра иштетүү өнөр жайынын начардыгынан республикада өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын 15% гана кайра иштетилет. Ошондуктан кайра иштетүүчү ишканалар үчүн ишканаларды техникалык жана инновациялык технологиялар менен кайра жабдууну инвестициялоо жана аларды экспортко жана ички жана тышкы рыноктордо

атаандаштыкка жөндөмдүү продукцияны өндүрүүгө багыттоо үчүн ылайыктуу шарттар түзүлүүгө тийиш. Бул сектордун экономикалык талдоосунун негизинде, продукциясы ЕАЭБ өлкөлөрүнүн рыногунда салыштырмалуу артыкчылыктарга жана атаандаштыкка жөндөмдүү болгон пахтаны, картошканы, помидорду, мөмө-жемиштерди, май өсүмдүктөрүн, этти жана буурчак өсүмдүктөрүн кайра иштетүү экспорттук рынокто пайдалуу орун болуп саналат.

Агроөнөр жай секторунун, анын ичинде кайра иштетүү өнөр жайын сатып алуу жана продукцияны экспорттоо системасын өнүктүрүүнүн стратегиялык максаты экспорттун структурасын жакшыртуу болуп саналат. Ошону менен бирге экспорттолуучу продукциянын түрлөрүн кеңейтүү жана алардын сапаттык көрсөткүчтөрүн эл аралык талаптарга ылайык келтирүү, экспорттун товардык структурасын өлкөлөр боюнча кеңейтүү, экспорттун структурасынын натыйжалуулугун жана эл аралык соода-экономикалык ишмердүүлүктүн алгылыктуу түрүн колдонуу менен товарлардын көлөмүн көбөйтүү негизги орунду ээлейт. Албетте, бул эң маанилүү максатты ишке ашыруу айыл чарба продукциясын жана кайра иштетүү өнөр жай товарларын экспорттоону өнүктүрүүгө мамлекеттин активдүү катышуусун, бул багытта бардык кызыкдар тараптар үчүн бирдиктүү, белгиленген шарттарды координациялоону жана калыптандырууну талап кылат.

Тамак-аш азыктарын өндүрүүдө, алардын коопсуздугун камсыз кылууда жана агроөнөр жай секторун товарларынын экспорттук потенциалын кеңейтүүдө тейлөө тармагы чоң ролду ойнойт. Анткени, айыл чарба ишканаларынын жана фермердик чарбалардын өндүрүштүк процессине кеткен чыгымдардын 60-70% агротейлөө ишканаларынын материалдык-техникалык ресурстары жана кызматтары – өндүрүш каражаттары, жабдуулар, оңдоо-техникалык, агрохимиялык, транспорттук жана башка чыгымдардан турат. Айыл жериндеги товар өндүрүүчүлөрдүн ресурстарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөсү жылдан-жылга солгундап бара жаткандыгына карабастан, аларды төлөөгө кеткен чыгымдар көбөйүүдө. Бааларды чечкиндүү түрдө төмөндөтүү жана ресурс менен камсыз кылуу, айылдагы товар өндүрүүчүлөрдү өндүрүштүк тейлөөнү жакшыртуу көйгөйүн жетиштүү деңгээлде чечпей туруп, келечекте айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун гана жогорулатпастан, анын азыркы деңгээлин сактап калуу да мүмкүн эмес.

Келечекте экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү жогорулатуу үчүн айыл чарба продукциясын жана анын кайра иштетүү продукциясын сертификациялоо, алардын эл аралык стандарттарга шайкештигин аныктоо боюнча атайын лабораториялардын тармагын түзүү зарыл. Бул сатып алуучулардын кеңири чөйрөсүн тартууга жана экспорттолуучу продукцияга жогорку бааны коюуга мүмкүндүк берет. Экспорттолуучу айыл чарба продукциясынын сапатын жогорулатуунун кошумча факторлору болуп кайра иштетүүчү ишканаларды модернизациялоо жана өндүрүүчүлөрдү, менеджерлерди жана маркетингдорду окутуу болуп калат.

Тажрыйба көрсөткөндөй, айыл чарба техникасынын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрү аны пайдалануунун жогорку уюштуруучулук деңгээлинде

реалдуу ишке ашат. Инновациялык техниканы түзүүдөн алынган жалпы экономикалык натыйжанын 80-90% аны иштетүү аркылуу ишке ашырылат. Бирок, айыл чарба ишканаларындагы көпчүлүк машиналардын жана жабдуулардын техникалык мүмкүнчүлүктөрүнүн, тилекке каршы, 40-50% гана пайдаланылат.

Дыйкан (фермердик) чарбасынын жана башка чарбалардын техникалык жактан жабдылышын талдоо, алардын көпчүлүгүнүн материалдык-техникалык базасы өтө начар экендигин, жана мындай жагдай ишти натыйжалуу аткарууга мүмкүндүк бербей жаткандыгын көрсөтөт. Эгерде орточо фермердик чарбанын айдоо аянты 15—20 гектар болсо, ал эми ар бир чарбага 0,3 трактор туура келсе, айрым дыйкан чарбаларынын базасы таптакыр жок. Демек, айрыкча талаачылыкта атаандаштыкка жөндөмдүү продукциянын көрүнүктүү өсүшүн камсыз кылууга мүмкүнчүлүк жок дегенди билдирет. Азыркы шартта тейлөөчү ишканалардын кызматынан пайдалануу жамааттар үчүн да, фермердик чарбалар үчүн да абдан пайдалуу.

Негизги багыттардын бири болуп агроөнөр жай секторун механизациянын инновациялык каражаттары менен талаптагыдай жабдылышын камсыз кылуунун эффективдүү системасын түзүү эсептелет.

Келечекте менчигинин түрүнө карабастан, бардык чарбакер субъекттердин техникалык потенциалын толук камсыз кылуу жана алардын сапаттык көрсөткүчтөрүн жакшыртуу, биринчи кезекте, айыл чарба техникасынын мыкты үлгүлөрүнүн шайкештигин камсыз кылуу, пайдалануу наркын төмөндөтүү жана катаал атаандаштыкка туруштук берүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу айыл чарба өндүрүшүн андан ары өнүктүрүүгө олуттуу салым кошот.

Республиканын айыл чарбасында агротейлөө комплексин мындан ары активдүү өнүктүрүү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу боюнча төмөнкү чараларды ишке ашыруу зарыл:

- биринчи кезекте бирикмелердин, агрардык финансылык-өндүрүштүк топтордун учурдагы керектөөлөрүнө ылайык агрардык кызмат көрсөтүүлөрүнүн натыйжалуу рыноктук структураларын түзүү;

- мезгилдин талабына ылайык, аларды адистештирүүнү, жайгаштырууну жана талаптарга ылайык натыйжалуу пайдаланууну эске алуу менен машина-технологиялык станциялардын тармагын түзүү;

- агрардык сектордогу товар өндүрүүчүлөргө ар кандай кызматтарды көрсөтүү үчүн агротейлөө ишканаларынын инновациялык технологиялык түзмөктөрдү кеңейтүү;

- өркүндөтүлүп жаткан жана заманбап талаптарга толук жооп берген көп тармактуу техникалык жана тейлөө борборлорун (дилерлерди) уюштуруу жана алардын туруктуу иштөөсү;

- агрардык секторго тиешелүү мекемелердин жана ишканалардын материалдык-техникалык потенциалын жакшыртуу үчүн инвестицияларды тартуу максатында чет өлкөлүк лизингдик мекемелердин каражаттарын тартуу мүмкүнчүлүгүн караган ченемдик укуктук базаны кеңейтүү аспектилерин карап чыгуу.

Мындан тышкары, көптөгөн өлкөлөрдө агрардык тармактын экспорттук потенциалын кеңейтүүдө агробизнес деген түшүнүк негизги ролду ойнойт. Айыл чарба продукциясын жана азык-түлүктү экспорттоо көп өлкөлөр үчүн маанилүү киреше булагы болуп саналат жана айыл чарба тармагынын туруктуу өнүгүшүнө салым кошот. Бул процессте **агробизнесин** ролун баса белгилеген бир катар аспекттер төмөндө берилген:

– *жогорку сапаттуу продукцияны өндүрүү*: Агробизнес дүйнөлүк рынокко ийгиликтүү чыгуунун негизги фактору болуп эсептелген жогорку сапаттуу продукцияны өндүрүүнү камсыздайт. Продукциянын сапатын көзөмөлдөө жана коопсуздук стандарттарын сактоо агробизнес үчүн артыкчылыктуу багытка айланып, өлкөлөргө дүйнөлүк керектөөчүлөрдүн ишенимине ээ болууга мүмкүндүк берет;

– *инновациялар жана технологиялык прогресс*: Агробизнес инновациялык технологияларды жана өндүрүштүн алдыңкы ыкмаларын активдүү жайылтып, айыл чарбасынын натыйжалуулугун жогорулатууда. Бул өндүрүмдүүлүктү көтөрүп, чыгымдарды азайтат жана продукцияны дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү кылат;

– *логистика жана инфраструктура*: Экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүдө заманбап инфраструктураны жана логистикалык системаларды өнүктүрүү маанилүү роль ойнойт. Агробизнес транспорттук тармактарды, кампа системаларын жана сактоо технологияларын өркүндөтүү менен алектенет, бул продукцияны чет өлкөлүк рынокторго натыйжалуу жеткирүүнү камсыздайт;

– *маркетинг жана продукцияны өткөрүү*: Агробизнес дүйнөлүк рыноктордо продукцияны сатууда жана өткөрүүдө да маанилүү ролду ойнойт. Натыйжалуу маркетинг стратегиялары жана ар кайсы өлкөлөрдүн талаптарына ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү агрардык продукциянын дүйнөлүк рыноктордо ийгиликтүү өткөрүүгө жардам берет;

– *өнүмдөрдү диверсификациялоо*: Агробизнес ар кандай керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандыруу үчүн ар түрдүү товарларды жана кызматтарды көрсөтүү менен агрардык продукцияны диверсификациялоого көмөктөшөт. Бул өлкөлөргө бир кыйла туруктуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү экспорттук портфелдерди түзүүгө мүмкүндүк берет;

– *дүйнөлүк рыноктордо позицияны чыңдоо*: Агробизнес соода өнөктөштүгүн түзүүдө жана чыңдоодо, ошондой эле инвестиция тартууда активдүү роль ойнойт. Бул жаңы рынокторго жеткиликтүүлүктү кеңейтүүгө жана агрардык тармактын экспорттук потенциалын жогорулатууга жардам берет.

Негизинен, агробизнес өлкөнүн ичинде айыл чарбасынын туруктуулугун жана өркүндөшүн гана камсыз кылбастан, ошондой эле өлкөнүн дүйнөлүк рыноктордогу позициясын бекемдөөдө чечүүчү ролду ойнойт жана өлкөнүн экономикалык жактан өсүшүнө жана өнүгүшүнө салым кошот.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жана алынган илимий натыйжалардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Негизги багыттардын бири агроөнөр жай секторун механизациянын инновациялык каражаттары менен талаптагыдай жабдылышын камсыз кылуунун эффективдүү системасын түзүү болуп саналат. Келечекте менчигинин түрүнө карабастан, бардык чарбакер субъекттердин техникалык потенциалын толук камсыз кылуу жана алардын сапаттык көрсөткүчтөрүн жакшыртуу, биринчи кезекте, айыл чарба техникасынын мыкты үлгүлөрүнүн шайкештигин камсыз кылуу, менчиктин наркын төмөндөтүү жана катаал атаандаштыкка туруштук берүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу айыл чарба өндүрүшүн жана экспорттук потенциалды мындан ары өнүктүрүүгө олуттуу салым кошот.

2. Иштин алкагында агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүү боюнча атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн алты өз ара байланышкан этаптарын камтыган методдук принциптер иштелип чыкты: кластердик ыкманы колдонуунун негизинде атаандаштыкка жөндөмдүү товарлардын экспорттук көбөйтүү; товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана экспорттук потенциалдын мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу максатында чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу; айыл чарба ресурстарын пайдалануунун эффективдүүлүгүн жогорулатууга шарт түзгөн, уюштуруунун жаңы, прогрессивдүү методдорун колдонуу; эл аралык интеграцияны натыйжалуу уюштуруу, экономиканын реалдуу секторлорунун экспорттук потенциалын кеңейтүү; атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн эл аралык экспорттук рыногуна катышуу жана анын тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүгө тийгизген таасирин аныктоо; рыноктук мамилелердин механизминин негизинде агроөнөр жай секторун экспорттук потенциалын жогорулатуу.

3. Изилдөөнүн жыйынтыгында азыркы учурда республикада айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүүгө жана азык-түлүк товарларынын экспорттук потенциалын кеңейтүүгө тоскоол болгон төмөнкү факторлор аныкталды. Бул факторлор төмөнкүлөрдү камтыйт:

– акыркы беш жылда республиканын тышкы соода жүгүртүлүшүндө иш жүзүндө өсүш байкалган жок, импорттун көлөмү товарлардын экспортунан бир кыйла ашып кетти, мындай көрүнүш мамлекеттин экономикалык коопсуздугуна зыян келтириши мүмкүн;

– негизги фонддордун эскиришинен, технологиялык процесстердин басымдуу болушунан, инновациялык технологияларды аз колдонуудан улам кайра иштетүү өнөр жай ишканалары өндүргөн тамак-аш азыктарынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөн деңгээли;

– кайра иштетүүчү ишканалардын агрардык ишканаларынын негизги фонддорунун эскириши, технологиялык процесстердин басымдуу болушу, инновациялык технологиялар аз колдонгондуктан эсебинен алардын продукциясынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү;

– кайра иштетүү өнөр жайынын ишканаларынын инвестицияларды тартуу боюнча талаптарга жооп бербегендиги жана жүгүртүү каражаттарынын жетишсиздиги, ошондой эле ишканалардын иштөө процессинде инновациялык технологияларды аз пайдалануу;

– кайра иштетүү өндүрүшүнө мамлекет тарабынан жетишээрлик деңгээлде колдоо көрсөтүлбөгөндүгү жана ички товардык рынокту коргоону жөнгө салуунун экономикалык механизминин аракетсиздиги;

4. 2028-жылы 2021-жылдагы көрсөткүчкө салыштырмалуу, биздин эсептөөлөр боюнча, эт жана эт азыктарын экспорттоонун көлөмү 3,6 млн АКШ долларды, балыкты экспорттоонун көлөмү – 2,7 млн АКШ долларды, сүт азыктарын, жумуртканы, балды экспорттоонун көлөмү – 26,0 млн АКШ долларды, шекерди экспорттоонун көлөмү – 4,0 млн. АКШ долларды, алкогольдук жана алкогольсуз суусундуктар – 3,0 млн. АКШ долларды түзөт. Ушул эле мезгилдин ичинде экспорттолуучу товарлардын бир катар түрлөрүнүн көлөмү азаят. Аларга жашылчалар жана кээ бир жегенге жарамдуу азык тамырлары жана жемиш тамырдуу өсүмдүктөр, жегенге жарамдуу жемиштер (мөмөлөр) жана жаңгактар, какао жана какао азыктары, дан азыктары, ун, крахмал, ундан жасалган кондитердик азыктар, тамеки жана өнөр жайлык тамекини алмаштыруучу заттар кирет. Андыктан товарларды экспорттоодогу мындай олуттуу теңсиздикти жоюуда, эң биринчи кезекте, инновациялык технологияларды кеңири колдонуунун негизинде агрардык сектордогу тамак-аш өнөр жай ишканаларын диверсификациялоо туура багыттардын бири болуп саналат.

5. Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу жана келечекте эл аралык азык-түлүк рынокторуна жигердүү катышуу үчүн айыл чарба продукциясын, чийки затты жана азык-түлүктү сатуу чөйрөсүн жөнгө салууга багытталган ченемдик-укуктук документтерди даярдоо менен тартипке келтирүү боюнча максаттуу иштерди жүргүзүү зарыл. Товарды натыйжалуу өткөрүү системасын түзүү гана эмес, агроөнөр жай секторун өнүктүрүү, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу да бул документтердин сапатына көз каранды экенин эске алып, рыноктун бардык катышуучуларынын ортосундагы экономикалык мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамды, айыл чарба продукциясын, чийки затты жана азык-түлүктөрдү сатуунун ата мекендик системасын өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программаны кабыл алуу зарыл.

6. Экспорттук потенциалды өнүктүрүүнүн алдыңкы багыттарынын бири болуп айыл чарбасын инновациялык негизде борборлоштурулган агротейлөө кызматтары менен камсыздоонун натыйжалуу системасын түзүү саналат. Келечекте менчигинин түрүнө карабастан, бардык чарбакер субъекттердин техникалык потенциалын толук камсыз кылуу жана алардын сапаттык көрсөткүчтөрүн жакшыртуу, биринчи кезекте, айыл чарба техникасынын мыкты үлгүлөрүнүн шайкештигин камсыз кылуу, менчиктин наркын төмөндөтүү жана катаал атаандаштыкка туруштук берүү жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу айыл чарба өндүрүшүн жана экспорттук потенциалды андан ары өнүктүрүүгө олуттуу салым кошот.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Ааламдашуу жана экономикалык мамилелерди трансформациялоо шартында Кыргызстандын агрардык секторунун экспорттук потенциалын кеңейтүү максатында жүргүзүлгөн изилдөө төмөнкүдөй сунуштарды жана рекомендацияларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

1. Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын, анын ичинде экспортту өнүктүрүү тенденциясы азыркы учурда эл аралык сооданы өнүктүрүү жоболоруна ылайык келбейт, тескерисинче, карама-каршы тенденция байкалууда. Экспорттун бир жактуу өнүгүшүнө жана монотовардуулуктун орун алгандыгына, республиканын эл аралык конъюнктуранын абалына жана сырьелук рыноктордогу баанын абалына көз карандылыгына байланыштуу агрардык экономика секторлорунун абалы барган сайын чыңалып жатат.

2. Агроөнөр жай секторунде экспорттук продукцияны өз убагында жеткирүү мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу максатында, аларды сертификациялоо жана эл аралык стандарттарга шайкештигин аныктоо үчүн инновациялык жетишкендиктердин негизинде атайын лабораторияларды түзүүнү кеңейтүү зарыл. Мындай мамлекеттик деңгээлдеги уюштуруу-техникалык маселени өз убагында чечүү, өз кезегинде, продукцияны убагында сатууга, сатып алуучулардын калың тобун тартууга, экспорттолуучу продукцияга тийиштүү бааны белгилөөгө шарт түзөт.

3. Айыл жеринде чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнүн негизинде экспортко багытталган продукцияны өндүрүүчү кайра иштетүүчү өнөр жай ишканаларынын ролун көтөрүү мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыты болууга тийиш. Ал республиканын аймактарынын агрардык жана өнөр жай тармактарынын тыгыз интеграциясына негизделүүгө тийиш.

Мындай чараны өз убагында ишке ашыруу, өз кезегинде, ишканалар тарабынан өндүрүлгөн продукциянын экспорттун туруктуу кеңейтүүгө, азык-түлүк импортуна болгон көз карандылыкты азайтууга, ошондой эле импорттук продукцияны сатып алууга сарпталган алтын-валюта резервине болгон басымды жеңилдетүүгө олуттуу салым кошот.

4. Агрардык сектордун мындан аркы негизги багыты - эл аралык суроо-талапты толук канааттандыруу, инновациялык негизде жогорку сапаттагы продукцияны чыгаруу, өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу жана экономикалык өсүштүн жогорку темптерине жетишүү. Бул, биринчиден, өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн өсүшүнүн булактары жана факторлору толук эсепке алынганда, ал эми экинчиден, улуттук салыштырмалуу артыкчылыктардын туруктуулугу эл аралык рыноктогу катаал атаандаштыкка туура келгенде жана тең укуктуулуктун деңгээли камсыз кылынганда гана ишке ашат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Тулеев, Т. К.** Влияние рыночной конъюнктуры на развитие экспортного потенциала региона [Текст]/ К. Атышов, Т. К. Тулеев, Ы. Маманова, Э. Т. Аманова// Экономика и бизнес. – 2023. - № 2. – С. 27-30. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50382045>
2. **Тулеев, Т. К.** Пути расширения экспортного потенциала [Текст]/ К. Атышов, Т. К. Тулеев, Ы. Маманова, Э. Т. Аманова// Экономика и бизнес. – 2023. - № 2. – С. 31-34. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50382046>
3. **Тулеев, Т. К.** Приоритетные направления расширения аграрного экспортного потенциала в кыргызской республике [Текст]/ К. Атышов, Коч Халил, Т. К. Тулеев, Ы. Маманова // Экономика и бизнес. – 2023. - № 5. – С. 29-33. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54025872>
4. **Тулеев, Т. К.** Повышение эффективности использования земельных ресурсов на примере Аламудунского района Чуйской области [Текст]/ А. Ж. Батыкова, В. В. Денисов, Т. К. Тулеев, А.Т. Рашева// Вестник КНАУ. – 2020.- №2 (53) – С. 119-126. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44779106>
5. **Тулеев, Т. К.** Модель проведения землеустроительных мероприятий при организации сельскохозяйственных производственных кооперативов [Текст]/ А. Ж. Батыкова, В. В. Денисов, Т. К. Тулеев, А.Т. Рашева// Вестник КНАУ. –2021. - №2 (56) – С. 92-97. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179798>
6. **Tuleev, T. K.** Integrated management of water and land resources of the Kyrgyz Republic and characteristics of their use at the present stage [Текст]/ A. Batykova, T. Tuleev, B. Tuleev, A. Asanaliev, V. Denisov, S. Hegay, V. Sultanbaeva, A. Babajanov// E3S Web of Conferences. – 2023, - Article: 05001. Number of pages 11. https://www.e3s-confer-ences.org/articles/e3sconf/abs/2023/23/e3sconf_gisca2023_05001/e3sconf_gisca2023_05001.html
7. **Тулеев, Т. К.** Региондун экспорттук потенциалын кеңейтүүнүн башкы багыттары [Текст]/ К. Атышов, Коч Халил, Т. К. Тулеев// Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2022. - № 3. – С. 190-194. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49731620>

**Тулеев Тамчыбек Карыбековичтин 08.00.05 – тармактык экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн «Ааламдашуу жана экономикалык мамилелерди трансформациялоо шартында Кыргызстандын агроөнөр жай комплексинин экспорттук потенциалын кеңейтүү көйгөйлөрү» темасындагы диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: агрардык, экономика, сектор, фактор, эл аралык, жакшыртуу, тенденция, потенциал, экспорт, мамлекет, экономика, инфраструктура, агротейлөө, атаандаштык, перспектива, аймак, комплекс, адистештирүү, рынок, инновация, атаандаштык.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын айыл чарба секторунун экспорттук потенциалын кеңейтүү.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүнүн келечеги.

Изилдөөнүн максаты: Изилдөөнүн максаты - агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүү жана кайра иштетүү өнөр жайын өнүктүрүүнү ишке ашыруу боюнча илимий, теориялык, методдук жактан негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө методдору: экономикалык, салыштырма, статистикалык, экономикалык-математикалык, системалык анализ, болжолдоо.

Илимий жаңылыгы: Кыргыз Республикасынын агрардык секторунда экспорттук потенциалды кеңейтүү боюнча теориялык жоболордун сунуштарын, методдук жана практикалык сунуштарды даярдоо.

Алынган натыйжалар: изилдөөнүн негизинде туруктуу өнүктүрүү стратегиясынын негиздерин негиздеген жана иштеп чыккан айыл чарба продукциясын, биринчи кезекте аны кайра иштетүү продукциясын экспорттоону кеңейтүүнүн жана анын эл аралык рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун мамлекеттик тутумун түзүү, ошондой эле агротейлөөнүн негизинде айыл чарба кызматтарын көрсөтүүнүн натыйжалуу системасын түзүү сунушталды.

Колдонуу даражасы: Илимий натыйжалар мамлекеттик агрардык башкаруу органдарында текшерилген. Изилдөө материалдары «Тышкы экономикалык ишкердик», «Тамак-аш өнөр жайынын экономикасы», «Макроэкономика» дисциплиналары боюнча курстарды иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн, ошондой эле экономикалык адистиктердин магистранттары, аспиранттары жана докторанттары кошумча материалдарды колдоно алышат.

Колдонуу чөйрөсү: алынган илимий натыйжалар жана иштелип чыккан практикалык сунуштар республиканын тышкы экономикалык байланыштарынын стратегиялык багыттарын аныктоодо агрардык сектордун экспорттук потенциалын кеңейтүүгө багытталган саясатты жүргүзгөн мамлекеттик органдар тарабынан пайдаланылышы мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Тулеева Тамчыбека Карыбековича на тему: ««Научно-теоретические основы расширения экспортного потенциала агропромышленного комплекса в условиях интеграции»», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – отраслевая экономика

Ключевые слова: аграрный, экономика, сектор, фактор, международный, совершенствование, тенденция, потенциал, экспорт, государство, хозяйство, инфраструктура, агрорсервис, конкуренция, перспектива, регион, комплекс, специализация, рынок, инновация, конкурентоспособность

Объектом исследования: Расширение экспортного потенциала аграрного сектора в Кыргызской Республике.

Предметом исследования. Перспективы развития предпринимательства в Кыргызской Республике.

Цель исследования. Целью исследования является научно-теоретическое, методическое обоснование и разработка практических рекомендаций по расширению экспортного потенциала аграрного сектора и реализации развития перерабатывающей промышленности.

Методы исследования: экономический, сравнительный, статистический, экономико-математический, системный анализ, прогнозный.

Научная новизна: В подготовке рекомендаций теоретических положений, методических и практических рекомендаций по вопросам расширения экспортного потенциала в аграрном секторе Кыргызской Республики.

Полученные результаты: на основе проведенного исследования обоснованы и разработаны основы стратегии устойчивого развития государственной системы по расширению экспорта сельскохозяйственной продукции, в первую очередь продукции ее переработки, и повышения ее конкурентоспособности на международном рынке, а также предложено создать эффективную систему оказания сельскохозяйственных услуг на основе агросервиса.

Степень использования: Научные результаты были апробированы в органах государственного аграрного управления. Материалы исследования могут быть использованы при разработке курсов дисциплин «Внешекономическая деятельность», «Экономика пищевой промышленности», «Макроэкономика», а также магистранты, аспиранты и докторанты экономических специальностей могут пользоваться дополнительными материалами.

Область применения: полученные научные результаты и выработанные практические рекомендации могут быть использованы государственными органами, проводящие политику, направленную на расширение экспортного потенциала аграрного сектора при определении стратегических направлений внешнеэкономических связей республики.

SUMMARY

dissertation of Tuleev Tamchybek Karybekovych on the topic: "The problem of expanding the export potential of agro-industrial complex of Kyrgyzstan in the conditions of globalization and transformation of economic relations", submitted to the competition for the degree of candidate of economic sciences on 08.00.05 – sectoral economics

Keywords: agrarian, economy, sector, factor, international, improvement, trend, potential, export, state, economy, infrastructure, agroservice, competition, perspective, region, complex, specialization, market. innovation, competitiveness

Object of research: Expansion of the export potential of the agricultural sector in the Kyrgyz Republic.

Subject of research. Prospects for the development of entrepreneurship in the Kyrgyz Republic.

Purpose of the study: The purpose of the research is scientific-theoretical, methodical substantiation and development of practical recommendations for expanding the export potential of the agrarian sector and implementing the development of processing emissions.

Research methods: economic, comparative, statistical, economic-mathematical, system analysis, prognostic.

Scientific novelty: In the preparation of recommendations of theoretical provisions, methodical and practical recommendations on the expansion of export potential in the agricultural sector of the Kyrgyz Republic.

The obtained Results: based on research based on and developed the basic strategy for the sustainable development of the state system for expanding the export of agricultural products, primarily its processing, and increasing its competitiveness in the international market, and also proposed to create an effective system of providing agricultural services based on agroservice.

Degree of use: Scientific results have been tested in state bodies of agrarian management. The research material can be used in the development of courses in the disciplines "Foreign Economic Activity", "Economics of the Food Industry", "Macroeconomics", as well as graduate students, graduate students, post-graduate students and doctoral students of economic specialties can use additional materials.

Applications: the received scientific results and developed practical recommendations can be used by state bodies implementing a policy aimed at expanding the export potential of the agrarian sector when determining the strategic directions of the republic's foreign economic relations.

Формат 60x84 1/16
Бумага офсетная. Гарнитура «Times». Объем 2 п.л.
Печать офсетная. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии «Аракет-принт»

